

BALTI JIDIŠ JA SELLE PIIRID

ANNA VERSCHIK

1. Sissejuhatus.

Baltikumis kõneldavad/kõneldud jidiši murded kuuluvad kirdejidiši (KJ) murderühma. Lisaks Baltikumi murretele kuuluvad sinna Valgevene, aga ka kohati Ukraina ning Poola jidiši murded. See ulatuslik ala on rahvuslikult, keeleliselt ja sotsiokultuuriliselt ebaühtlane, kusjuures keeleline ja sotsiokultuuriline ebaühtlus kehtib ka n-ö juudi maailmas. Käesolevas artiklis peatutakse lühidalt KJ klassifikatsioonil, defineeritakse Balti jidišit (BJ) ning püütakse seostada BJ-siseseid nähtusi laiema regionaalse kontekstiga. Tuleb rõhutada, et paljud uurijad jidiši lingvistika alal ei orienteeru piisavalt teistes regiooni keeltes, rääkimata baltistidest, germanistidest ja fennougristidest, kes enamasti ei tea midagi jidišist ja seetõttu ei vaatle jidiši murdeid Läänemeresoome keeleala kontekstis. Markantseks erandiks on Jacobs (2001) ning Koptjevskaja-Tamm ja Wälchli (2001), kes, toetudes Jacobi mainitud tööle, püüavad jidiši andmeid kajastada läänemeresoome keeleala üldpildis. Lõpuks kõneldakse rahvalikust lingvistikast ja identiteedist: mida tähendab BJ keeleteadlastele ja mida kõnelejaskonnale?

2. Kirdejidiši klassifikatsioon, Balti jidiši iseloomustus ja areng.

Keskendume KJ klassifikatsioonile. KJ levikuala vastab umbkaudu Leedu Suurvürstiriigi territooriumile (seetõttu ei lange kokku jidiši mõiste *Lite* ja leedu *Lietuva*, poola *Litwa*, saksa *Litauen* jne). Väiksemate murrete piirid on tihti seotud poliitilis-ajalooliste ja sotsiokultuuriliste piiridega. Toetudes klassikalistele murdeülevaadetele (Weinreich 1923, Weinreich 1958, Kalmanovitš 1926, Mark 1951, Lemchenas 1970, Lemchenas 1995), nendib Jacobs (2001), et Leedu territooriumil kõneldud murded on: 1) pärisleedu jidiš, 2) suvalki jidiš ja 3) žemaidi jidiš (edaspidi ZJ, vrd leedu *Žemaitija*, saksa *Samogitien*, jidiši *Zamet*), kusjuures Kuramaa jidiš (KuJ) on viimase haru. Ariste (1970) ja tema järel teised uurijad nendivad, et Eesti jidiš (EJ) on omakorda KuJ haru. Verschik (1999a, 2002) on näidanud, et EJ-s on säilinud nii KuJ foneetilised ja morfoloogilised iseärasused kui ka iseloomulik sõnavara (vähesel määral läti ja leedu, suuremal määral

baltisaksa leksikaalsed laenud).

Herzog (1965: 164) loetleb nelja fonoloogilist joont, mis eristavad KJ teistest murretest: vokaali pikkuse kadu, (regionaalne) delabialiseerumine *öü > ej*, (regionaalne) diftongi kõrgenemine *au > ou* ning (regionaalne) delabialiseerumine *ou > oj*. Nende joonte esinemus näitab, et KJ murded pole ühtlased, millest tuleb pikemalt juttu allpool.

Peeaeegu kogu KJ ala iseloomustavad kaks tähtsat morfoloogilist omadust: 1) kesksoo kadu ja 2) akusatiivi ja daativi kokkusulamine. Antud artikli raames ei ole võimalik pühendada tähelepanu kesksoo kao tagajärgedele. Mainime vaid, et tagajärjeks ei olnud pelgalt kahe soo süsteem, vaid mitme mees- ja naissoo vahepealse klassi ja rohke regionaalse varieerumisega süsteem (kaasaegseima ja kokkuvõtlikuma käsitluse tarvis vt Jacobs 1990). Wolf (1969: 123-124), kes on uurinud soo ja käände dünaamikat KJ-s, nendib, et KJ-i sees on selgelt eristatav teatud põhjapoolne ala, mis hõlmab Lääne-Leedut (kuhu kuulub loomulikult ka Žemaitija) ja suuremat osa Lätist (lääne pool), kus akusatiivi ja daativi kokkusulamine on andnud kindla ja stabiilse jaotuse: ainsa obliikvakäändena on isikulistes asesõnades üldistunud daativi, artiklites aga akusatiivi vorm. See on täiesti kooskõlas Marki (1951: 454) tähelepanekuga. Eestit pole Wolfi kaardil olemas, kuid loogiliselt kuulub see mainitud põhjapoolsete murdealade hulka. Alljärgnevad näited demonstreerivad daativi ja akusatiivi kasutust isikulises asesõnas ja artiklis kirjakeeles ja BJ-s. Näited (1a) ja (1b) käsitlevad isikulist asesõna, (2a) ja (2b) aga artiklit.

(1a) kirjakeel

ix ze dix
mina näen sina: ACC
'mina näen sind'

(1b) BJ

ix ze dir
mina näen sina: DAT

(2a) kirjakeel

ix red mit der švester
mina räägin koos ART DEF FEM DAT öde
'mina räägin õega'

(2b) BJ

ix red mit di švester
mina räägin koos ART DEF FEM ACC öde
'mina räägin õega'

Akusatiivi üldistumine artiklites on nähtav just naissoos, kuna meessoos langevad daativi ja akusatiivi vormid nagunii kokku (*dem*) ja kesksoo asemel on hulk vahepealseid kategooriaid, kus aga ei kasutata kesksoo artiklit *dos* : *dem* : *dos*. Teistes KJ murretes ei ole 'tööjaotus' daativi ja akusatiivi vahel nii stabiilne.

Lemchenas (1970, 1995) on uurinud leedu keele mõju Leedus kõneldavatele jidiši murretele ja järeldab, et on olemas teatud vahe: Žemaitija territooriumil (s.o ZJ-s) on leedu laene kõige rohkem, muudes KJ murretes vastavad leedu laenudele enamasti slavismid. See on ootuspärane, kuna just Leedu Žemaitija/juudi Zameti alal olid juutide ja leedulaste kontaktid kõige intensiivsemad ja samas slaavi keelte kõnelejaid oli Žemaitijas oluliselt vähem kui mujal Leedus (Lemchenas 1995: 18). Žemaitija jäi kuni 17. sajandini etnograafiliselt kõige ühtlasemaks alaks (Atamukas 1998: 24, Zinkevičius 1996: 257-258). Jacobos (2001: 296) järeldab, et juudi geograafia seisukohalt on tähtis jaotus ZJ (Zamet) ja kõige muu vahel. ZJ-st põhja poole, s o KuJ-s ja EJ-s on slavisme samuti vähe, kuid nende asemel on tihtilugu juurdunud (balti)saksa laenud (Verschik 2003):

(3)

EJ ja/või KuJ (< baltisaksa)	Muud murded (< slaavi)	Tähendus
<i>boksbėrn</i>	<i>smorodines</i>	'sõstrad'
<i>sũlt ~ zũlt ~ zilts ~ zũlc</i>	<i>putše ~ xolodiec</i>	'sũlt'
<i>dil</i>	<i>(u)krop ~ krip</i>	'till'
<i>farrosten</i>	<i>faržavern</i>	'roostetama'

Problemaatiline on ZJ ida- ja lõunapoolse piiri tõmbamine. On selge, et juudi ja mittejuudi geograafia ei lange kokku, seetõttu võib rääkida leedu žemaidi murdeala ja ZJ murdeala vaid umbkaudsest vastavusest. Jidiši keeleteadlaste väited ZJ ala kohta on vasturääkivad: Mark (1951: 447) väidab, et ZJ ala on Leedu Žemaitijast väiksem, Lemchenas (1995: 12) aga vastupidi. Põhja pool on olukord selgem: Jacobosi (2001: 291) sõnul, mida rohkem põhja poole, seda rohkem on säilinud Herzogi (1965) mainitud fonoloogilised omadused, mis on muutunud mujal KJ-s. ZJ-s ja selle harudes – KuJ-s ja EJ-s on säilinud vahe pikkade ja lühikeste vokaalide vahel, mis on mujal KJ murretes kadunud. Samuti on põhja pool osaliselt säilinud diftong *öü ~ öj*.

ZJ on Lemchenase (1995) väitel konservatiivsem kui teised murded. Mis puutub KuJ ja EJ-sse, toimib siin nn 'külmpapi efekt', mida seletavad keelevälised tegurid. Kuramaa (ja kogu Põhja-Läti ja Eesti) ei olnud juutide klassikaline ala. Kuramaale ilmusid juudid 17. sajandil (Ariste 1970 järgi

aga 16. sajandil), Eestisse aga alles 19. sajandil. Vene impeeriumis tohtisid juudid elada vaid teatud alal (asustusvöönd), kuhu aga ei kuulunud Eestimaa, Liivimaa ega Kuramaa kubermang. Nõnda ei olnud pikka aega teiste murrete kõnelejate juurdevoolu, samas hakkas Lätis ja Eestis toimima uus tegur, nimelt baltisaksa keeleline ja kultuuriline mõju (sotsioetnograafilistest teguritest vt Mendelsohn 1983, baltisaksa mõjust Jacobs 1994 ja Verschik 1999a, Verschik 2003). Kontaktid baltisaksa keelega peegelduvad jidiši sõnavaras ja foneetikas, mis viitab põgusa kuni keskmise intensiivsusega kontaktidele (Thomason and Kaufmann 1988).

Hiljem lisandusid kontaktid asukohamaa enamuse keeltega, so läti ja eesti keelega. Kahjuks pole Läti jidišit keegi uurinud, andmed vähestest läti laenudest on pärit klassikalistest käsitlustest (Weinreich 1923, Kalmanovič 1926). Kaasaegse kontaktlingvistika vaimus uurimused, mis käsitleksid läti-jidiši kontakte ja/või juutide mitmekeelsust Lätis, puuduvad täiesti. Kui on võimalik tõmmata sotsiolingvistilisi paralleele Läti ja Eesti vahel, siis on samuti võimalik väita, et midagi Eesti juutide sotsiolingvistilise profiiliga sarnast (kuigi mitte identset) tuleb eeldada ka Lätis: juutide mitmekeelsus, harjumuspärane koodivahetus, konvergens jm. Üks oluline sotsiolingvistiline erinevus on Eesti ja Läti vahel siiski olemas: Eesti põlisjuudid moodustavad põlisvähemuse – homogeense, urbaniseerunud ja mitmekeelse kogukonna, Lätis esineb aga sügav ajalooline ja sotsiolingvistiline erinevus Latgale (nii juutide kui ka mittejuutide osas) ja muu Läti vahel. On teada, et Kuramaal oskasid praktiliselt kõik juudid 1930ndatel läti keelt (suuremates linnades Jelgavas 90,5% ja Liepājas 88,4% kogu juudi rahvastikust), Daugavpilsis oli see arv aga 18% (Dribins 1996: 20, kommentaar Verschik (ilmumas)).

EJ-s on peale selle täheldatud muutusi artikli kasutamises: sisemine KJ sünkretism (kesksoo kadu, akusatiivi-daativi kokkusulamine) ja sellest johtuvad muutused nii määratud kui umbmäärase artikli kasutuses võimenduvad ulatusliku jidiši-eesti kakskeelsuse tingimustes, kuna eesti keeles puudub grammatiline sugu ja artikkel. Nõnda võib kohati puududa igasugune artikkel ja selle tagajärjel ka omadussõna käändelõpp (Verschik 2002).

3. Mõned kontiinumid.

Nagu eelnevast järeldub, langeb BJ põhjapoolne piir kokku Eesti põhjapiiriga. Läti ja Leedu territooriumil ei ole BJ ala ehk nii selgelt piiritletav. Ilmselt on mõistlik esitada mitu kontiinumit; võimalik, et nende hulk on siin näidatust suurem:

vahel. Kuna see on jidiši murretes selgelt kontaktidest johtuv, vaadeldakse seda järgmises lõigus, kus kõneldakse regionaalnähtustest.

4. Regionaalnähtused, mis kajastuvad ka Balti jidišis.

Siinkohal vaadeldakse kolme regionaalnähtust, mis kajastuvad ka BJ-s. Võimalik, et neid nähtusi on rohkem, kuid nende tuvastamine nõuab paralleelide põhjalikku otsimist balti, läänemeresoome ja baltisaksa keelekujudest/kohamurretest. Balti keelekujudest on kõige tähtsamad Lätis kuramaa ja taami (ehk liivipäraseid) murded, Leedus aga žemaidi murded, eriti põhja-žemaidi murre.

Geminatsioon esineb EJ-s, nagu eesti keeleski, intervokaalses asendis klusiilide puhul: *fotter* 'isa', *xuppe* 'pulmabaldahhiin', *šnukke* 'koon, näoke' (Verschik 1999a). Teiste BJ murrete kohta kahjuks pole teateid. Mis EJ-sse puutub, on seal esinev geminatsioon vaieldamatult ulatusliku jidiši-eesti kakskeelsuse tulemus. Et aga geminatsioon ei ole ainuüksi eesti (ja liivi) murretele omane nähtus, vaid esineb ka läti kirjakeeles ja murretes ning lisaks sellele ka baltisaksa keeles, on põhjust vaadata seda laiemalt.

Läti murretes on geminatsioon lühikeste vokaalide vahel, eriti kahe silbilistes sõnades, iseloomulik alamläti murretele (Balode and Holvoet 2001a: 20-21). Kuigi selle nähtuse päritolu läti murretes pole lõpuni selge, meenutab alamläti situatsioon läänemeresoome keete oma (Kettunen 1938, viidatud Balode ja Holvoet 2001a: 21 järgi). Alamläti murrete territoorium, eriti lääne osas, on ühtlasi ka KuJ territoorium.

Diftong **au*. Nagu varem mainitud, on *au* > *ou* KJ tunnusjooni, ainult KuJ-s olevat Weinreichi (1923) ja Herzogi (1965) järgi säilinud *au*. Tundub, et pilt on siiski pisut komplitseeritum. EJ-s esineb paralleelselt *au* ning *a-* ja *o-*vahepealse esimese komponendiga diftong, mida võib tähistada *âu*: *haus* ~ *hâus* 'maja', *raut* ~ *râut* '(akna)ruut' ja isegi hilisemat päritolu sõnades nagu *âugust* 'august' ja *skâut* 'skaut'. Lehiste (1965: 57) mainib, et 1930ndatel esines nimetatud diftong Tallinna baltisaksa keeles. Kirjutades eesti ühiskeele korrektsest hääldusest, märgib Ariste (1936), et paljude saksa keeles hariduse saanud eestlaste suus kõlab normaalse eesti *au* asemel just *âu*. Klassikaliste käsitluste järgi on ZJ-s *au* > *ou* (Mark 1951, muu KJ kohta vt Weinreich 1958). Kuna hiljem seda ei uuritud, jääbki ZJ *ou* esimese komponendi täpne kvaliteet välja selgitamata. See oleks aga oluline, sest teatud paralleele leidub põhja-žemaidi murretes.

Mark (1951) eksib, kui nimetab leedu žemaidi murdeid diftongivaesteks.

Oma ülevaates (2001: 308) nendib Jacobs, viidates Koptjevskaja-Tammelt saadud infole, et Marki väide pole täiesti korrektne. Kahjuks asub see oluline informatsioon lõpumärkustes. Antud juhul võib abi otsida leedu dialektoloogia õpikust, kus esitatakse leedu murrete klassikaline jaotus žemaidi ja aukštaidi murreteks ja omakorda jaotatakse žemaidi murre kolmeks alaks, kusjuures kriteeriumiks on just diftongi *uo* erinev realiseerumine (Zinkevičius 1994: 86). Sõltuvalt viimasest nimetatakse žemaidi murrete kõnelejaid *donininkai* (läänes), *dūnininkai* lõunas ja *dounininkai* põhjas (sõnast *duona* ‘leib’). Põhja-žemaidi murde kõnelejad on just *dounininkai*, seega *uo* > *ou* (vt ka Balode and Holvoet 2001b: 71). Zinkevičius (1996: 215) leiab, et põhja-žemaidi murde kujunemisel on mänginud otsustavat rolli kurši substraat. Tema arvates on põhja-žemaidi diftongid *ou*, *ei* kurši päritolu. Ilmselt on kurši substraat takistanud uuenduslikku monoftongiseerumist, mis oli levi-mas lääne- ja lõuna-žemaidi murretes. Kindlasti on põhja-žemaidi kõnealuse diftongi päritolu teistsugune kui jidišis, kuid antud juhul on tähtis mitte etümoloogia, vaid paralleelne esinemus piirkonna erinevates keeltes.

Kuna täpsemad andmed jidiši murrete kohta puuduvad, ei tohiks teha kaugeleulatuvaid üldistusi. Võib ettevaatlikult väita, et ZJ *ou* esimese komponendi kvaliteet pole selge ja, võttes arvesse, et just Žemaitijas olid jidiši-leedu kontaktid kõige ulatuslikumad, oleks loogiline oletada teatud sarnasusi.

Kuid nimetatud diftong ei esine pelgalt baltisaksa ja EJ-s (jätame ZJ ettevaatlikkuse mõttes küsimärgi alla). KuJ *au*-diftongi esimese komponendi kvaliteedis võiks samuti kahelda (kas *au* või *āu* või mõlemad?), ja seda sellepärast, et just läti taami ehk liivipärases murdes *au* > *āu* ~ *ou* (Balode and Holvoet 2001a: 27-28): vrd läti *saukt* > taami *sāukt* ~ *soukt* ‘kutsuma’. Seda muutust on püütud seostada liivi substraadiga, kuid seda ei saa kindlalt postuleerida, kuna muutus *au* > *āu* ~ *ou* esineb ka teistes läti murretes, kuigi mitte nii järjekindlalt kui taami omades (Balode and Holvoet 2001a: 28). Peale liivi keele on sarnane pilt Saarte murretes, kus samuti esineb *au* asemel *āu*. Kokkuvõtteks võib öelda, et isegi tuvastamata selle muutuse algallikat, on tegemist laiema regionaalnähtusega, mis kajastub ka BJ-s (suurema või väiksema järjekindlusega).

Selle lõigu lõpetuseks käsitleme veel ühte regionaallevikuga nähtust, nimelt panbaltitsisme sõnavaras. Kuigi traditsiooniliselt jäetakse sõnavara areaal-tüpoloogilistest käsitlustest välja, sest sõnavara on keelekontaktide puhul kõige kergemini laenatav ja mõjutatav keeletasand, võib ühiste laenude ajalugu olla sellegipoolest õpetlik. Panbaltitsism on Jacobi (1994) termin, mida ta pakub KuJ-le, arutledes KuJ sõnavara ja nimelt sõna *raut* ‘aknaruut’

üle. Verschik (1999a: 285-286) esitab mõningaid panbaltitsismide näiteid. Mõned neist esinevad nii baltisaksa, eesti, läti, leedu keeles ja BJ-s, mõned lisaks veel soome ja rootsi keeles. Siinkohal esitame vaid kolm näidet:

(4)

EJ, KuJ	baltisaksa	eesti	läti	soome
<i>redl</i>	<i>Reddel</i>	<i>redel</i>	<i>redeles</i>	-
<i>šnikern</i>	<i>scnickern</i>	<i>nikerdama</i>	-	<i>nikartaa</i>
<i>klade</i>	<i>Kladde</i>	<i>klade</i>	<i>klade</i>	-

Kindlasti on taolist ühist sõnavara rohkem. Antud juhtudel on see kõigis mainitud keeltes baltisaksa (soome keele puhul ehk rootsi) päritolu, kuid ilmselt leidub ka läänemeresoome ja balti päritoluga panbaltitsisme. Iseloomulik on see, et jidišis levivad nad peamiselt põhjapoolsetel aladel (EJ, KuJ), ZJ-i kohta andmed tihti puuduvad.

5. Identiteet ja rahvalik lingvistika/tajudialektoloogia.

Rahvalik lingvistika (*folk linguistics*) ehk tavainimese mitteakadeemiline ettekujutus erinevatest keeltest ja nende omadustest, on sattunud professionaalse keeleteaduse tähelepanu alla võrdlemisi hiljuti. On levinud ka Prestoni (1989) kasutusele võetud termin *tajudialektoloogia* (*perceptual dialectology*). Kindlasti ei saa keeleteadlane võtta puhta kullana rahvalikke väiteid nagu näiteks järgmisi: 'prantsuse keel on väga loogiline', 'kirjakeel põhineb meie murdel', 'eesti keel on äärmiselt raske, seda on võimatu ära õppida', 'jidiš pole keel, vaid pelk murre, millel puudub grammatika' jne (huvitatud lugeja leiab hulgaliselt teavet teosest Bauer and Trudgill 1998, vt ka Wachal 2002). Tihtilugu ei ole taolistel väidetel mingit alust: kui keelel või murdel puudub grammatika, siis see ei olegi keel ega murre ja seda pole üldse võimalik rääkida, sest iga keelekuju on süsteem, grammatika aga selle süsteemi tähtis tasand. Keel või murre ilma grammatikata on terminoloogiline vastuolu. Mõnikord aga pakub rahvalik lingvistika olulisi teadmisi akadeemilisele keeleteadusele. Tundub loogiline, et etnolingvistiline identiteet põhineb pigem rahvalik-lingvistilistel kui rangelt keeleteaduslikel alustel.

Toome näiteks mõne rahvalik-lingvistilise uskumuse, mis ei ole aga juutidele ainuomane. Kuna juute oli Eestis vähe ka enne II. maailmasõda (4500 ehk 0,4%), oli vähe ka juudi koole. Jidiši kool oli aga tol ajal põhiline koht, kustkaudu levis kirjakeele norm. Jidiši standard ei jõudnud levida ega

juurduda üldise ja ühise keelekujuna. Seetõttu kõneldakse kirjakeelt vaid akadeemilises keskkonnas ja sedagi mingi kohamurdega paralleelselt. Eesti põlisjuudid arvavad aga, et nad räägivad just kirjakeelt või et, äärmisel juhul, kirjakeel põhineb just nende murdel.

Identiteedi ja piiride seisukohalt on aga oluline see, et mõiste *Balti jidiš* tähendab keeleteadlasele ja murdekõnelejale (vähemalt Eestis) erinevaid asju. Keeleteaduslikus mõttes on see KJ põhjapoolne ala, mida iseloomustavad kindlad foneetilised/fonoloogilised ja morfoloogilised nähtused. Võimalik, et sinna lisandub ka sellele alale ainuomane sõnavara (panbaltitsismid) ja mõned foneetilised nähtused, mida leidub laiemalt balti, läänemeresoome ja baltisaksa keeles. EJ kõnelejad nimetavad oma keelekuju *undzer estnišer jidiš* 'meie Eesti jidiš' või *undzer baltišer jidiš* 'meie balti jidiš'. Mõlemat nimetust kasutatakse sünonüümselt. Kui esimese variandiga on kõik selge, siis küsimusi tekitab teine variant, kus figureerib omadussõna *baltiš*.

Kuna Lätis ei ole jidiši problemaatikaga tegeldud, tuleb piirduda vaid Eesti andmetega. Eesti juutide jaoks on *baltiš* ja *litviš jidiš* väga erinevad asjad (kuigi objektiivselt pole Leedu jidiš ühtlane ja kõik mainitud murded kuuluvad KJ rühma). Mõned arvavad, et Leedu juutide kõnes olevat palju 'vene sõnu' (täpsemalt Verschik 1999b), mis kindlasti ei vasta tõele.

Millel põhineb selline arusaam? Kindlasti on juudi maailma sisesed sotsiokultuurilised piirid järsemad kui keelelised. Siinkohal pole võimalik detailsemalt peatuda juudi kogukondade tüüpidel. Küll aga on oluline, et Eesti ning Põhja- ja Lääne-Läti juudid moodustasid nn vahepealse tüübi ida ja lääne juudi kogukondade vahel (Mendelsohn 1983: 253-254). See tähendas suhtelist jõukust ja linnastumist ning traditsioonilise eluviisi teisejärgulisust, kuid mitte loobumist jidiši keelest ja juudi identiteedist. Leedu ja Latgale juudid kuulusid aga nn ida tüüpi, mida iseloomustab enam-vähem traditsiooniline eluviis, jidiši keele säilitamine, suhteline majanduslik mahajäämus, elamine väikelinnades ja alevites jne. On võimalik, et seda sotsiokultuurilist piiri tajutakse ka keelepiirina.

Teine seletus, mis ei ole esimesega vastuolus, vaid pigem täiendab seda, on hoopis eestlaste Leedu ja leedu keele stereotüübi omaksvõtt. See ei ärata imestust, sest Eesti juutide identiteet on seotud Eestiga, ollakse ühtlasi ka eesti keele kõnelejad ja eesti kultuuris osalejad. Nii nagu on omaks võetud kontseptsioon *eesti aeg* (> *estniše tsajt*), võib see juhtuda ka teistel juhtudel. Eestlaste rahvalik arusaam Leedust on see, et see on 'slaavilik/venelik', seda seletatakse erinevustega käitumises, mentaliteedis, materiaalses kultuuris. Leedu keelt tajutakse ka 'venelikuna', kuna see kõlavat pehmelt, ja vene sõnadega sarnanevate leedu sõnade tõttu. Tegelikult erineb leedu

palatalisatsioon vene omast, kuid see on päriskeeleteaduse, mitte aga rahvaliku keeleteaduse fakt. Nõnda on rahvalik mõiste *Balti jidiš* kitsam kui keeleteaduslik.

6. Kokkuvõte.

BJ on KJ-i põhjapoolne ala, mis hõlmab vähemalt osa ZJ territooriumist ja sellele lisaks KuJ ja EJ murdeid. BJ kõige põhjapoolsema piiri kindlaksmääramine ei tekita raskusi: see piir langeb kokku jidiši levikuga Eestis. Läti ja Leedu territooriumil ei ole ilmselt kindlate murdepiiride tõmbamine võimalik. Pigem on tegemist mitme kontiinumiga, nt *l*-i realiseerumine (lingvaalne Lääne-Leedus > velaarne Ida-Leedus), lühikeste-pikkade vokaalide opositsiooni säilimine põhja pool ja ZJ-s ja selle opositsiooni kadu ida suunas. Mõnel nähtusel on paralleele asukohamaa murretes: *l*-i realiseerumine põhja-žemaidi murdes, klusiilide geminatsioon EJ-s ja baltisaksa, eesti, läti keeles ja eriti alamläti murretes. Regionaalnähtusena tuleb ilmselt käsitleda ka diftongi *au*, mis esineb EJ-s, Eesti Saarte murretes, baltisaksa keeles, Läti taami murretes ja Leedu põhja-žemaidi murdes. Kuigi selle päritolu nimetatud keeltes võib olla erinev ja kuigi kõigi BJ murrakute kohta ei ole nüüdisaegset teavet, on diftongi *au* nii järjekindel esinemine regiooni keeltes märkimisväärne. Tähelepanuväärne on lahknevus keeleteadusliku ja rahvaliku arusaama vahel Balti jidišist. Vähemalt Eestis ei arvata BJ kõnelejate hulka Leedu juute, kuna nende keeles olevat 'palju vene sõnu'. Ilmselt peegelduvad siin just sotsiokultuurilised, mitte aga keelelised erinevused Baltikumi juutide vahel.

Kirjandus

- Ariste, Paul 1936:** Eesti praeguse ühiskeele häälendus. *Eesti Kirjandus* 5, 201–210.
- Ariste, Paul 1970:** Ch. Lemchenas, *Lietuvių kalbos įtaka Lietuvios žydu tarmeį*. [Arvustus] *Baltistika* 6 (2), 250–252.
- Atamukas, Solomonas 1998:** *Lietuvso žydu kelias*. Vilnius: Alma littera.
- Balode, Laimutė and Holvoet, Axel 2001a:** The Latvian language and its dialects. M. Koptjevskaja-Tamm and Ö. Dahl (eds), *The Circum-Baltic languages*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, v. 1, 3–40.

- Balode, Laimutė and Holvoet, Axel 2001b:** The Lithuanian language and its dialects. M. Koptjevskaja-Tamm and Ö. Dahl (eds), *The Circum-Baltic languages*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, v. 1, 41–80.
- Bauer, Laurie and Trudgill, Peter (eds) 1998:** *Language myths*. London: Penguin Books.
- Clyne, Michael 2003:** *The dynamics of language contacts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dribins, Leo 1996:** Ebreji Latvijā. Riga: Latvijas Zinātņu akadēmijas Filozofijas un socioloģijas institūta Etnisko pētījumu centrs.
- Herzog, Marvin 1965:** *The Yiddish language in Northern Poland: its geography and history*. Bloomington: Indiana University Press.
- Jacobs, Neil 1990:** Northeastern Yiddish gender-switch: abstracting dialect features regionally. *Diachronica* 7 (1), 69–100.
- Jacobs, Neil 1994:** Structure, standardization, and diglossia: the case of Courland Yiddish. D. C. G. Lorenz and G. Weinberger (eds), *Insiders and outsiders. German-Jewish, Yiddish and German literature and culture in contact*. Wayne State, 89–99.
- Jacobs, Neil 2001:** Yiddish in the Baltic region. M. Koptjevskaja-Tamm and Ö. Dahl (eds), *The Circum-Baltic languages*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, v. 1, 285–311.
- Kalmanovičs, Zelik 1926:** Der jidišer dialekt in Kurland. *Filologiše šriftn* 1, 161–186.
- Kettunen, Lauri 1938:** *Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura (Lexica Societatis Fenno-Ugricae, V).
- Koptjevskaja-Tamm, Maria and Wälchli, Bernard 2001:** The Circum-Baltic languages. An areal-typological approach. Koptjevskaja-Tamm and Ö. Dahl (eds), *The Circum-Baltic languages*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, v.2, 615–761.
- Lehiste, Ilse 1965:** A poem in Halbdeutsch and some questions concerning substratum. *Word* 21, 55–69.
- Lemchenas, Chackelis 1970:** *Lietuvių kalbos įtaka Lietuvos žydu tarme*. Vilnius: Mintis.
- Lemchenas, Chackelis 1995 = Lemxen, Xackl:** Di hašpoe fun litvišn ojfn jidišn dialekt in Lite. *Oksforder jidiš* 3, 6–130.
- Mark, Judl 1951:** Undzer litvišer jidiš. M. Sudarski (ed.) *Lite*. New York: Kulturgezelschaft fun litviše jidn, v. 1, 430–472.
- Mendelsohn, Ezra 1983:** *The Jews of East Central Europe between the World Wars*. Bloomington: Indiana University Press.

- Preston, Dennis 1989:** *Perceptual dialectology: non-linguists' view on areal linguistics*. Dordrecht : Foris.
- Thomason, Sarah Grey and Kaufman, Terence 1988:** *Language contact, creolization, and genetic linguistics*. Berkley: University of California Press.
- Verschik, Anna 1999a:** The Yiddish dialect in Estonia (a description). *Fenno-Ugristica* 22, 265–291.
- Verschik, Anna 1999b:** Some aspects of multilingualism of Estonian Jews. *International Journal of the Sociology of Language* 139, 49–67.
- Verschik, Anna 2002:** On the dynamics of article use in Estonian Yiddish. *Folia Linguistica* 35 (3–4), 337–369.
- Verschik, Anna 2003:** Baltendeutsche und Jiddische Sprachkontakte. H. Hecker, Hans und W. Engel (Hrsg.) *Symbiose und Traditionsbruch. Deutsch-jüdische Wechselbeziehungen in Ostmittel- und Südosteuropa (19. und 20. Jahrhundert)*. Essen: Klartext Verlag, 123–134.
- Verschik, Anna (ilmumas):** Yiddish in the Baltic states: towards contrastive sociolinguistics. J. Lainio, B. Kangere (eds.), *Sociolinguistic approaches to the study of bilingualism in the Northern Baltic Area*. Stockholm: Centre for Research on Bilingualism, Stockholm University.
- Wachal, Robert 2002:** Misconceptions about language. *American Speech* 77 (3), 329–330.
- Weinreich, Max 1923 = Vajnrajx, Maks:** Kurlender jidiš. *Štaplen. Fir etjudn tsu der jidišn špraxfinsnšaft, literatur, gešixte*. Berlin: Wostok, 193–240.
- Weinreich, Uriel 1958:** A retrograde sound shift in the guise of a survival: an aspect of Yiddish vowel development. D. Catalan (ed), *Estructuralismo e historia: Miscelánea homenaje a André Martinet (Biblioteca Filologica 2)*. La Laguna: Universidad de La Laguna, 221–267.
- Wolf, Meyer 1969:** The geography of Yiddish case and gender variation. M. Herzog et al. (eds), *The Field of Yidish. Studies in Language, Folklore, and Literature. Third Collection*. London-Paris-The Hague: Mouton & Co., 102–327.
- Zinkevičius, Zigmas 1994:** *Lietuvių kalbos dialektologija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Zinkevičius, Zigmas 1996:** *The history of the Lithuanian language*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Anna Vershik: Balti jiidis ja taa piiriq

Kirotus uuf Balti jiidissit taagaq sama ala pääl kynõldavidõ leedu, läti, eesti ni baltisaksa keele kontekstin. Balti jiidis om põhahummogujiidisi murdidõ põhapuulnõ allrühm, kon ommaq viif alalõ mynõq vanaq joonõq: pikil ja lühkeisil vabahellel tetäs vaiht, alalõ om *au*, alasi pruugitas ütsüse definiitse artikli kõrral akusatiivi, a eräslidisi asõsynno kõrral daativi jne. Balti jiidisi põhapiif om sama Eesti põhapiirigaq. Lätin kynõldas Balti jiidisi murdist Kuramaa jiidissit ja Leedun Semaidi jiidissit. Om rassõ määrädäq, kost lätt Kuramaa ja Semaidi jiidisi täpsä hummogupiif. Innembä om säääl mitu kõrd-kõrralist üleminekit, näütüses ku õdagu puul om *l* pehmeq, sys midä inämb hummogu poolõ, tuu kõvõmbas lätt *l*. Sääntsit sammo üleminekit om ka leedu Põha-Semaidi murdin. Om mitmit juuni, miä ommaq loomuperälidseq ütele piifkunalõ, näütüses om Eesti jiidissin obstruente geminatõsuun niguq ka eesti ni baltisaksa keelen ja läti keele taami murdin, midä kynõldas säälsaman, kon Kuramaa jiidissit. Weinreich ja Mark ütliq, et aoluulinõ katsikvabahelü **au* om Kuramaa jiidissin ka parlaq *au* ni Semaidi jiidissin om tuust kujonuq *ou*. A katsikvabahelü edimäne vabahelü saa-i nii selge ollaq, selle et Eesti jiidissin ja mitmõn sama piifkunna dialektin (Eesti saari murdõn, baltisaksa keelen, taami murdin ja leedu keele Põha-Semaidi murdin) om *au* ~ *äu*. Kuikiq leedu keele Põha-Semaidi murdidõ katsikvabahelü om peri tõsõst lättest, om regionaalsõ uufmisõ jaos syski tähtsä, et taa om parlatsõs aos sääntsessamas kujonuq. Eestin om Balti jiidis lajalt levinüq arvosaamisõ perrä kitsamb ku keeletiidüse perrä. Eesti jiidisi kynõlõjidõ jaos ommaq Leedu jiidisi murdõq tõistmuudu jo selle, et säääl om pallõ vinne lainsynno.